

Rényi Ágnes

Vonzások, taszítások, átvételek: Simmel francia recepciója

Absztrakt: A tanulmány kiindulópontja az a feltevés, hogy a Simmelhez való viszony a kezdetektől fogva máig a francia szociológiai mezőben zajló szellemi és intézményes harcok tétje. A francia szociológiai mezőben a 19. század végétől megfigyelhető egy sajátos törésvonal, amelynek egyik oldalán a szociológia francia iskolája (Durkheim-iskola, Bourdieu stb.), a másik oldalán pedig az egyéni cselekvésre fókuszáló különféle megközelítések helyezkednek el. Ezzel a megosztottsággal (is) magyarázható, hogy Simmel francia recepciójában megkülönböztethető egy manifeszt és egy látens réteg: egyfelől Simmel műveinek, gondolatainak nyilvános értelmezése, diszkutálása, másfelől a rejtett, néma átvételek szintje. A tanulmány Simmel francia recepciójának a századfordulótól máig tartó történetéből három csomópontot emel ki: először a manifeszt Simmel-recepció kezdetéről, elsősorban Durkheim Simmelhez való viszonyáról, majd a kortárs francia Simmel-recepció irányairól ad áttekintést. Mint közismert, Durkheim és Simmel kapcsolata elutasításba fordult, míg a kortárs francia társadalomtudomány bizonyos területein lelkes fogadókészség tapasztalható Simmel irányában. A tanulmány harmadik része a Pierre Bourdieu műveiben található simmeli hatások, inspirációk bemutatásával amellet érvel, hogy talán a két szociológiai hagyomány nem, illetve nem minden tekintetben olyan összeegyeztethetetlen, ahogyan azt sokan gondolták.

Kulcsszavak: Simmel, Durkheim, Bourdieu, recepciótörténet

Tanulmányomban nem vállalkozom arra, hogy Simmel francia recepciójának teljes folyamatát áttekintsem, csak néhány példán keresztül próbálom bemutatni, hogyan olvasták, olvassák egyes francia szociológusok Georg Simmel műveit, milyen hely jutott Simmelnek a francia szociológiában.¹

Úgy tűnik, a Simmelhez való viszonyulás a kezdetektől fogva máig a francia szociológiai mezőben zajló szellemi és intézményes harcok tétje. A francia szociológiai mezőben a 19. század végétől megfigyelhető egy sajátos törésvonal, amelynek egyik oldalán a szociológia francia iskolája (Durkheim, majd a durkheimi tradíció örökösei, elsősorban Bourdieu és követői), a másik oldalán pedig az egyéni cselekvőre fókuszáló különféle megközelítések helyezkednek el. Ez utóbbi oldalhoz sorolhatjuk a „pszichologizáló” szociológiákat Tarde-tól a mai individuumszociológiákig, a különböző interakcionista irányzatokat (például Julien Freund és az ún. „strassbourgi iskola”), valamint a módszertani individualistákat is, mint például Raymond Boudon (Pinto 2009). Ezt a törésvonalat a szociológiai mező szereplői hozták létre és tartják fent máig intellektuális demarkációs stratégiáikkal, többek között a Simmelrel kapcsolatos megnyilvánulásaikon keresztül is (Thouard és Zimmermann 2017: 11).

Feltételezésem szerint Simmel francia recepciójában megkülönböztethető két réteg: egyfelől Simmel műveinek, gondolatainak nyilvános értelmezése, diszkutálása, másfelől a rejtett, néma átvételek szintje. A nyilvános recepcióban elkerülhetetlenül azok a szociológia státuszát, módszereit, episztemológiai dilemmáit érintő kérdések domináltak (és dominálnak ma is), amelyek fontos elméleti tétekként értelmeződnek a szociológiai mezőben. Ezeket a témákat az egyéni/kollektív (individualizmus/holizmus), a struktúra/cselekvő, (determinizmus/cselekvőképesség) és hasonló oppozíciók logikája mentén vitatják Simmel kommentátorai akkor is, ha esetleg valamilyen harmadik utat vélnek felfedezni nála (lásd Fitzi 2017).

Ahogy a Tarde–Durkheim-vitában, illetve annak kortárs felelevenítésében (Mucchielli 2000) is ezek a tétek játszottak döntő szerepet, úgy a Simmel körüli egykori és mai francia vitákban is e kérdések állnak a középpontban. Eközben, a nyilvános eszmecserek szintje alatt, lezajlott egy látens recepció, amelyben Simmel meglátásai, gondolatai megtermékenyítően hatottak olyan szerzőkre is, akik a kardinális elméleti kérdésekben nem osztották nézeteit.

Vizsgálódásaim három fő témára szorítkoznak. Először a nyilvános recepció elejét és végét mutatom be. A századfordulós anyagban elsősorban Durkheim Simmelhez fűződő viszonyának alakulására koncentrálok, majd egy rövid kitekintésben vázolom a kortárs francia Simmel-recepció irányait. Mint látni fogjuk, a durkheimi nyilvános recepció elutasításba fordult, miközben Durkheim rejtett módon továbbra is folytatta a dialógust német kollégájával. A nyilvános durkheimi kritika következményeként magyarázható több évtizedes mellőzés után a 80-as évektől kezdve a kortárs francia társadalomtudomány bizonyos területein lelkes fogadókészség tapasztalható Simmel irányában. A tanulmány harmadik részében a Simmeltől való látens átvételeket igyekszem rekonstruálni annak a Pierre Bourdieu-nak a munkásságában, aki a szociológia durkheimi iskolájának örököseként elvileg a Simmelt elutasító hagyományt képviselte.

---

1 Simmel és a francia szellemi élet viszonyát e tanulmány – a Durkheim–Simmel-reláció kivételével – egyoldalúan kezeli, noha a német és a francia szellemi élet között nem egyoldalúak a kapcsolatok. Természetesen Simmelre is voltak hatással francia gondolkodók, mindenekelőtt Bergson és Tarde, de ezzel itt most nem foglalkozom.

Simmel francia recepciója a századfordulón

Az 1890-es évek elején a társadalomtudományok iránt érdeklődő, frissen alapított francia folyóiratok rivalizálnak egymással Simmel szövegeinek publikálásáért. Simmel újszerű meg látásai inspirálóak voltak a nemzetközi társadalomtudományi mezőben. Francia terepen René Worms, a francia szociológia intellektuálisan középszerű, de intézményalapításban igen buzgó úttörője bizonyul a leggyorsabbnak. Worms meghívja Simmelt az általa életre hívott Institut international de sociologie-ba, majd 1894-ben ő publikál tőle először franciául a *Revue internationale de sociologie*-ban (Papilloud 2002: 300, 6. lábjegyzet). A *társadalmi differenciálódásról* című mű részleteinek francia fordításával azonban Simmel elégedetlen (Fournier 2007: 218), majd egy ifjú filozófusban, Célestin Bougléban találja meg legavatottabb franciaországi közvetítőjét.

Célestin Bouglé (1870–1940), aki filozófusként érdeklődik a társadalomtudományok, illetve franciaként a német szellemi termelés iránt, fontos szerepet játszik Simmel franciaországi recepciójában és Durkheimmel való kapcsolatának alakulásában (Vogt 1979). Bouglé 1893–94-ben egy évet tölt Németországban francia kormányösztöndíjjal, ekkor ismeri meg Simmelt, akinek jár berlini előadásaira. Simmel nagy hatással van rá, így ír róla barátjának, Élie Halévynek: „Egy Mephisto benyomását kelti bennem, aki helyettem mondja ki, amit gondolok” (idézi: Besnard 1979: 14, 25. láb.). Bouglé fordítja le „A szociológia problémájá”-t a *Revue de métaphysique et de morale* című, épp ekkor induló filozófiai folyóirat számára. Ez a szöveg is 1894-ben jelenik meg, a fordítás megnyeri Simmel tetszését, aki ezután bizalommal fordul Bougléhoz szövegeinek francia fordítása ügyében.

Bouglé, bár kezdetben fenntartásokkal viszonyul a durkheimi szociológiához,² fokozatosan egyre közelebb kerül Durkheimhez, és fontos szerepe lesz az *Année sociologique* megindításában. Bouglé sajátos, köztes helyzetére jellemző, hogy 1896-ban a *Revue de métaphysique et de morale* hasábjain megvédi a durkheimi szociológiát Charles Andler támadásaitól, miközben érdekes módon Simmelre hivatkozik (Fournier 2007: 278). Durkheim megköszöni Bouglé gesztusát, ami azt jelzi, hogy ekkor még nem ellenséges Simmellel szemben, sőt bízik abban, hogy nézeteik összeegyeztethetők, és hogy szövetségesre lelhet a híres berlini kollégában.

Durkheim és Simmel: a közeledés

A kilencvenes évek első felében a szociológia akadémiai identitása még meglehetősen körvonalazatlan volt. A szociológia európai úttörői keresték az új társadalomtudomány diszciplináris helyét, intézményesítésének lehetőségeit, és persze a kapcsolatokat is egymással. 1894 februárjában, első Bouglénak írott levelében Simmel „sajnálkozását fejezi ki a szociológia bizonytalan és homályos státuszát illetően; annál fontosabbnak tartja az együttműködést és a kapcsolatokat »az ezen a területen dolgozók között«” (Lepenieš 1990: 239).³ Kezdetben

2 A német társadalomtudományról és morálfilozófiáról szóló könyvében (*Les Sciences sociales en Allemagne*, Bouglé 1896) több ponton is bírálja Durkheimet.

3 A magyarul nem megjelent művek minden esetben a saját fordításomban jelennek meg.

Durkheim is szövetségest látott Simmelben, ami valószínűleg Bouglé diszciplináris nyitottságának és közvetítői rugalmasságának is köszönhető.⁴ Durkheim először 1887-ben idézi Simmelt a „La Philosophie dans les universités allemandes” (Durkheim 1887: 315, 6. láb.) című írásában, majd 1893-ban a *Társadalmi munkamegosztásról* írott művében utal az *Über soziale Differenzierung*-ra (Durkheim 2001 [1893]: 62).

Az *Année sociologique* megindításának ötlete is Célestin Bouglétól származik, ő kéri fel 1896-ban Durkheimet a folyóirat vezetésére. Az első szám megjelenését előkészítő levelezésekből kiderül, hogy Durkheim – fenntartásai ellenére – szerette volna integrálni Simmelt a folyóirat körébe. Felkéri Simmelt, hogy küldjön egy szöveget az induló folyóirat első számába. Simmel iránti ambivalens érzéseit tükrözi unokaöccsének és munkatársának, Marcel Maussnak írott levele 1897 júniusában: „Ami Simmelt illeti, tudod, hogy nem vagyok oda érte. De nem akarom magam túl gögösen elszigetelni, csak a saját szövegeimet publikálni. Talán még a leginkább hozzá fordulhattam” (Durkheim 1998: 59). Jól mutatja Durkheim kezdeti nyitottságát és bizonytalanságát is, hogy mielőtt megérkezne a cikk, egy levelében azt kérdezi Bouglétól, hogy vajon Simmel írását a „pszichológiai szociológia” kategóriája alá lehetne-e sorolni (Besnard 1976: 399).

A szöveg általánosságát bírálja ugyan, de mégis alapvetően pozitív hozzáállást tükröz Durkheim Bougléhoz intézett levele, amit 1897. október 13-án írt, miután megkapta Simmel „Die Selbsterhaltung der Gesellschaft” című szövegét:

Érdekes munka. Az a hibája, mint ahogy az ilyen nagyon általános szövegeknél lenni szokott, hogy 50 nyomtatott oldalba bele akarja sűriteni az egész szociológiát, olyan sokféle dologhoz nyúl. De élő, kellemes olvasmány és az *Année* általános áramlatába illeszkedik (Fournier 2007: 346).

Durkheim véleménye azonban szerkesztés közben megváltozik: a cikket túl hosszúnak, a címet rossznak, lefordíthatatlannak találja. Kéri Bouglét, hogy rövidítse le a szöveget, majd ő maga veszi kézbe az átdolgozást. Kihúzza a szövegből a becsületről, illetve a cionizmusról szóló részt, utóbbit azért, mert fél, hogy „cionistának fogják tartani” (Fournier 2007: 347; Rammstedt 1998: 152–158).⁵ Durkheim ugyan kérte Simmelt, hogy ezeket a részeket húzza ki (Rammstedt 1998: 152, 50. lj.), de miután Simmel ezt nem tette meg, Durkheim önkényesen szerkesztette át a szöveget. Ráadásul nem tájékoztatta Simmelt előzetesen a változtatásokról, így Simmel az *Année* első számának megjelenésekor, 1898 januárjában csalódottan szembesül azokkal (Rammstedt 1998: 153). Sértődötten közli Bougléval és Durkheimmel, hogy ezentúl fenntartja magának az imprimatúra jogát (Rammstedt 1998: 144, 16. lj.). Durkheimet viszont az bántja, hogy Simmel hallgat zsidó származásáról (Fournier 2007: 347).

A feszültségek ellenére az *Année sociologique* első számában előkelő helyen, közvetlenül Durkheim indító tanulmánya alatt jelenik meg Simmel írása a „Hogyan tartják fenn magukat a társadalmi formák?” címmel Bouglé és Durkheim négykezes fordításában (Simmel 1898a).

Durkheim közvetlenül az *Année* első számának megjelenése után még szerzőként számol berlini kollégájával. 1898 januárjában, az *Année* második számának tervezése kapcsán egy

---

⁴ Durkheim Bouglé említett könyvének (Bouglé 1896) Simmel-fejezetén keresztül ismerkedik meg Simmellel (vö. Papilloud 2004).

⁵ Lásd erről néhány oldallal később.

levelében felveti Maussnak, hogy közöljék vallási témájú cikkeiket egy terjedelmes vallási blokkban. Ugyanakkor felmerül benne, hogy ez egyhangúvá teheti a folyóiratot. A megoldást Simmel jelentheti: „Az *Année* egy kicsit kevésbé lesz változatos, de mit számít az? A változatosság kedvéért elővehetjük akár melyik Simmelt” (Durkheim 1998: 100).⁶

Durkheimről írott nagymonográfiájában Marcel Fournier felteszi a kérdést, hogy vajon miért publikálta Durkheim Simmelt, amikor tulajdonképpen irritálta őt német riválisa (Fournier 2007: 351). A választ Bouglé adja meg egy Simmel-cikkről írott recenziójában: „mindketten szívükön viselik, hogy egy *stricto sensu* szociológiának joga van a létezéshez” (Fournier 2007: 352). Közös tehát az ügyük: mindketten az önálló és „tudományos” szociológiáért küzdenek (Rammstedt 1998: 141). Durkheimnek tetszhetett az is, hogy a társadalmasodás simmeli fogalma és a szociológiai formák is az individualista koncepció meghaladásán alapultak (Fournier 2007: 352). A simmeli társadalmasodási formák és a durkheimi társadalmi tények között felfedezhetők bizonyos hasonlóságok. Például az egyesülés kapcsán Simmel ezt írja *A társadalmi differenciálódásról* című könyvében:

A társadalom tulajdonképpeni lényegének határait talán ott lehet felfedezni, ahol a személyek egymás közötti kölcsönhatása nemcsak ezek szubjektív állapotában vagy ezek cselekvéseiben áll, hanem létrejön egy olyan objektív képződmény is, amely a beletartozó személyiségekkel szemben viszonylagos függetlenségre tesz szert. Így létrejön egy olyan egyesülés, melynek formáiban van egy bizonyosfajta tartósság, habár egyes tagok kiléphetnek, mások pedig beléphetnek. (...) ahol a jog, az erkölcs és az érintkezések kialakítottak különböző formákat, amelyekhez mindenki alkalmazkodik, és alkalmazkodnia kell, ha belép egy másokkal való térbeli együttlétbe – ott mindenütt jelen van a társadalom (Simmel 2009 [1890]: 23)

A szociológiai módszer szabályai (1895) előtt 5 évvel született szövegben tehát Simmel a társadalomra mint objektív képződményre utal, amely független az egyénektől és tartós formákat hoz létre, amelyekhez az egyéneknek alkalmazkodniuk kell. Rammstedt szerint kapcsolatuk kezdetén Durkheim és Simmel is igyekszik intellektuális engedményeket tenni a közeledés érdekében. Ilyen gesztusnak tekinti, hogy például Durkheim *A szociológiai módszer szabályai*-ban tudatosan használja a *kikristályosodott formák* kifejezést, míg Simmel az *Année*-ban közölt cikkének címében próbál a durkheimi paradigmához közelíteni („Die Selbsterhaltung der Gesellschaft”) (Rammstedt 1998: 142–143).⁷ Hasonló gesztusként értelmezhető, hogy Durkheim a simmeli *Vergesellschaftungot associationként* fordította – ma *sociationnak* fordítják –, közelítve a saját műveiben szereplő „társulás” (*association*) fogalmát a simmeli társadalmasodás elképzeléséhez (Sagnol 1989: 18).

Durkheim tehát kezdetben, a szociológiai diszciplína útkeresésének idején, fenntartásai ellenére relatíve elfogadóan, megengedően viszonyul Simmelhez. Mindkét szerző szövetség keres a másikban, de a nemzetközi viszonylatban még magányos Durkheimnek különösen nagy szüksége van Simmel nemzetközi hírnevére és népszerűségére saját intézményesítési projektjének, mindenekelőtt folyóiratának, az *Année sociologique*-nak a beindításához.

6 Mint tudjuk, erre végül nem került sor, Simmel neve már nem szerepelt az *Année* második számában.

7 Más kérdés, hogy Durkheim a francia címet úgy alakítja, hogy azt visszakapcsolja a formák simmeli terminológiájához („Comment les formes sociales se maintiennent”), ami akár Simmel gesztusának visszautasításaként is értelmezhető (Rammstedt 1998: 142–143).

Durkheim és Simmel: a szakítás

A két szerző közötti kapcsolat megromlását minden kommentátor Durkheim viselkedésének megváltozásához köti. E változást többnyire Durkheim elméleti fenntartásainak fokozódásával, illetve a Simmellel való intellektuális rivalizálásával magyarázzák, kivéve Otthein Rammstedt, aki Durkheim politikai félelmeiben látja a fő okot. Rammstedt szerint a Simmel-tanulmányban a cionizmusról szereplő ártatlan megjegyzés a Dreyfus-ügy idején Franciaországban kulmináló antiszemitizmus kontextusában azt az aggodalmat keltette Durkheimben, hogy őt és induló folyóiratát cionizmussal, valamint – a Simmellel való együttműködés miatt – németbarátsággal és internacionalizmussal fogják megvádolni. Ez a félelem Rammstedt feltételezése szerint különösen felerősödhetett 1898-ban, a Dreyfus-ügy legkiélezettebb időszakában. Rammstedt feltevése szerint tehát Durkheim elsősorban nem intellektuális, hanem politikai okokból növelte a maga és Simmel közötti szellemi távolságot.

Ákár politikai, akár intellektuális okok motiválták, tény, hogy Durkheim 1900-ban nyílt támadást indít Simmel formális szociológiája ellen a *Rivista Italiana di Sociologia* című olasz folyóiratban „A szociológia és kutatási területei” című írásában (Fournier 2007: 467–468). Fontos körülmény, és némileg ellentmond a tisztán politikai magyarázatnak, hogy Durkheim ugyanebben az évben egy másik írásában számolt le legnagyobb honi riválisával, Gabriel Tarde-dal is. E helyütt nincs mód arra, hogy ismertessem a Durkheim és Tarde közötti vitát, csak jelzem, hogy a Durkheim–Simmel-kapcsolat alakulása minden bizonnyal összefügg a Tarde-dal való szellemi birkózással is. Virulens cikkében Durkheim többek között amiatt bírálja Simmelt, mert a tartalmat és a formákat pontatlan metaforáknak tartja. „Nincs nála semmiféle szabály, amely személytelen módon eldöntené, hol kezdődik és hol ér véget a szociológiai tények köre” (idézi: Némedi 1996: 171–172). Durkheim ezek szerint

nem tudta elfogadni, hogy a szociológia nem foglalkozhat mással, mint a társadalmi formákkal, mert nem látta be, hogyan lehetne a jogban, a morálban stb. elválasztani a kollektív gyakorlatokat és a kollektív tradíciókat mint tartalmakat a formáktól, amelyekben végbementek. Szemére vetette Simmelnek, hogy nem ismerte fel, hogy a társadalmi jelenségek *sui generis* jellege emergens, azaz az individuális interakcióktól különböző sajátosságaikból adódik (Némedi 1996: 174).

A Simmellel való konfrontációban egyszerre vannak jelen a kétségkívül létező elméleti különbségek – amelyeket Durkheim elméletstratégiái, illetve esetleges politikai megfontolásai felerősítenek –, és ezektől elválaszthatatlanul a tudományos habitusok⁸ eltérései is. Az elméleti eltávolodás alapja az, hogy Simmelnél a hangsúly az interakción, a kölcsönhatáson, a formák genezisén, a folytonosan változó relációkon van, míg Durkheimnél az egyénektől független társadalmi tények kényszerítő hatásán, az önálló cselekvőként értelmezett kollektív tudaton (Sagnol 1989: 19; Rammstedt 1998: 145). A korai Durkheimnek a szociológiáról mint egzakt, empirikusan alátámasztott szaktudományról alkotott elképzelései, pozitivistá módszertani szemlélete is kétségkívül távol álltak Simmelnek a szociológia és a filozófia hátramezsgyéjén mozgó, nehezen besorolható, bizonytalan státuszú, bár eredeti és inspiratív gondolatmeneteitől. Lepenies találóan jegyzi meg, hogy Simmel kevésbé érezte jól magát a laboratóriumban, mint a szalonban (Lepenies 1990 [1985]: 238). Durkheim Simmel iránti értetlenségét Némedi intellektuális stratégiaként magyarázza:

---

8 Bourdieu fogalmaival a feltörekvő aszketikus kispolgári és a mondén nagypolgári értelmiségi habitus eltéréseivel is magyarázhatnánk a Durkheim és Simmel közötti feszültséget.

Durkheim sem azt a diszciplináris szituációt nem értette meg, amelyben Simmel szociológizáló filozófiája kialakult, sem a simmeli kutatási és ábrázolási technikákkal nem tudott megbarátkozni. (...) Nem is az volt a szándéka, hogy igazán belülről értse meg az általa bíráltakat. Tájékozódási pontokat keresett, amelyekhez képest a saját pozícióját meg tudta határozni (Némedi 1996: 174).

Marc Sagnol is azon a véleményen van, hogy Durkheim Simmel-kritikája elsősorban arra szolgált, hogy „pontosítsa a szociológia státusáról s a többi társadalomtudományhoz fűződő viszonyáról kialakított felfogását” (Sagnol 1989: 24).

Durkheim 1901-ben a *Notes critiques*⁹ című kiadványban közöl rövid kritikát (Durkheim 1975 [1901]) a *Pénné filozófiájáról*, majd később az *Année*-ban ír recenziót a könyvről. A német szöveg feldolgozása nem kis erőfeszítésébe került, de nagyon megtermékenyítőnek tartotta az olvasmányt (Fournier 2007: 496). Retorikus engedménnyel kezdi értékelését: „Íme egy sor kifinomult, eredeti, néha szuggesztív gondolat, pikáns keveréke történeti és etnográfiai tényeknek (amelyekről pontosítás és hitelesítés nélkül számol be a szerző) és a hétköznapi élet apró tényeire vonatkozó megfigyeléseknek” (Durkheim 1975 [1901]: 180–181).

A jóindulatot sejtető (színlelő?), bár már enyhe feddést is tartalmazó kezdet után kíméletlenül lecsap a recenzens Simmelre. Durkheim Simmel írását spekulatívnak és szubjektívnek minősíti, mert filozófiája felmenti magát a bizonyítás kötelezettsége alól – „a bizonyíthatatlan az ő birodalma” (Fournier 2007: 496) –, s mert abban „a szerző személyes érzékelés és képzeleté az utolsó szó” (Fournier 2007: 442). Durkheim kifogásolja a szövegre jellemző „korcs spekulativitást, ahol a valóság kifejezése szubjektív, mint a művészetben, de absztrakt, mint a tudományban. (...) ezért nem tudja sem azt az élénk és friss érzékelést nyújtani, amit a művész, sem azokat a precíz fogalmakat, amit a tudós” (Durkheim 1975 [1901]: 181). Úgy tűnhet, hogy fél évtized leforgása alatt Durkheim szemében a korábban nagyra becsült pályatárs szellemes dilettánszá zsugorodott.¹⁰

Durkheim Simmellel szembeni nyilvános elutasító álláspontja a továbbiakban sem látszik enyhülni. Bár kevésbé nyersen, de megismétli a formális szociológia elleni érveit 1903-ban egy Paul Fauconnet-val közösen írt munkájában (Durkheim és Fauconnet 1975 [1903]: 121–159), majd 1904-ben az *Année sociologique* 7. számának morfológiai rovatában rövid recenziót publikál Simmel „*Über räumliche Projektionen sozialer Formen*” (A társadalmi formák térbeli leképződéséről) (1903) című tanulmányáról. Miután röviden kivonatolja a lényegét, Durkheim némi gúnnal megjegyzi:

Az a szellemi rugalmasság, amellyel Simmel úr az általa tárgyalt kérdések között mozog, ahogy egyik témáról a másikra, az egyik gondolatról a másikra áttér, érdekessé teszi írásait. De ebből az következik, hogy azok a fogalmak, amelyeket használ, nem nyerne pontos jelentést. Szélsősegesen elasztikusak, jelentésük mindig az adott gondolatmenettől függ (Durkheim 1904: 647).

Ráadásul kétségbe vonja Simmel gondolatainak eredetiségét is: „másfelől meg kell jegyezni, hogy a határokra vonatkozó teljes részt részletesen és mélységében dolgozta fel Ratzel úr *Politikai földrajz*ában, amit Simmel úr nem idéz” (Durkheim 1904: 647). Durkheim sze-

---

9 A *Notes Critiques* egy kiadói egyesülés kiadványaként szemlélte 1900 és 1906 közt a megjelenő könyvtermést. Szerzői durkheimisták, dreyfusardok, szocialisták voltak, közülük huszonketten az *Année*-ban is publikáltak (Fournier 2007: 441).

10 Sokan vélekedtek így Simmelről, például Troeltsch is, aki szerint a tudományosság és az esztéticizmus között oszcillálva végül egyfajta disztíngált zsurnalizmusban rekedt meg (Lepenies 1990 [1985]: 241).

rint tehát Simmel gondolkodói habitusa nem felel meg a tudományos racionalitás, az objektív és módszeres vizsgálódás és bizonyítás követelményeinek.¹¹

Durkheim és Simmel: látens kölcsönhatások

Érdekes módon a Simmellel való nyilvános szakítást követően sem szűnt meg teljesen a Durkheim és Simmel közötti személyes kapcsolat¹² és a szellemi párbeszéd. Rammstedt részletesen beszámol arról, milyen folyamatos, bár rejtett dialógus folyt 1897 és 1912 között Simmel és Durkheim között elsősorban a vallásszociológia tárgyában. Vallásszociológiai témájú munkáikban nyílt hivatkozások nélkül, de egymásra reflektálnak, egymástól tanulnak, egymással perelnek, mintha e műveiket egyenesen egymásnak írták volna (Rammstedt 1998: 142–148).

A századfordulón nagyjából egy időben fordul Durkheim, valamint a kortárs német szociológia két nagyja, Weber és Simmel érdeklődése a vallás felé.¹³ Durkheim 1894-től tartott Bordeaux-ban vallásszociológiai kurzusokat, Simmel pedig 1897-től tanít Berlinben vallásfilozófiát. Simmel „Zur Soziologie der Religion” című írása 1898 elején jelenik meg, pár nappal az *Année* 1. száma után (Simmel 1898b). Simmel itt még a Durkheimmel közös, az *Année* előszavában leszögezett alapokat hangsúlyozza. 1899-ben jelent meg a Simmel írására reflektáló „A vallási jelenségek meghatározásáról”, amelyben Durkheim már tudatosan keresi az eltéréseket Simmel felfogásától (Rammstedt 1998: 144). Simmel 1900. augusztus elején, a Párizsban megrendezett Első Nemzetközi Filozófuskongresszusra írja a „De la religion au point de vue de la théorie de la connaissance” című előadását, amelyben neve említése nélkül vitatkozik Durkheimmel.¹⁴ E sajátos vallásszociológiai és azzal összefüggően tudásszociológiai, ismeretelméleti kérdésekre is kiterjedő párbeszéd további részleteivel itt nem tudunk foglalkozni, mert a kölcsönhatások feltárása elmélyültebb vizsgálódást igényelne.¹⁵

Itt nem foglalkozunk vele, de ugyancsak külön tanulmányozást érdemelne az a kérdés, hogy milyen hatása lehetett Simmelnek a durkheimisták munkásságára, különösen Marcel Mauss antropológiai szociológiájára. Mauss kezdetben osztotta Durkheim negatív véleményét Simmelről, a későbbiekben azonban megfigyelhető nála egy sajátos szellemi közeledés Simmelhez (Papilloud 2002).¹⁶ Például Mauss és Fauconnet a *Grande Encyclopédie* számára írt „Szociológia” szócikkében egyértelműek a simmeli hatások: „a társadalmat, azaz a társadalmakat, az emberi csoportosulásokat az »akciók és reakciók, az interakciók jelenlétéről« ismerjük fel” (Papilloud 2002: 321).

11 Simmel a század elején a francia filozófusok körében sem jár sokkal jobban. Albert Mamelet *Le relativisme philosophique chez G. Simmel* című 1914-ben megjelent könyvében Simmelt a relativizmussal és az antiracionalizmussal köti össze (Papilloud 2002).

12 Egy levélből kiderül, hogy 1904-ben Simmel lemond egy amerikai útról csak azért, hogy Párizsban találkozhasson Durkheimmel. Hogy mi történt ezen a találkozón, arról sajnos nincs tudomásunk (Papilloud 2004).

13 Weberrel, akit Durkheim nem ismert, itt most nem foglalkozunk. A két nagy klasszikus kölcsönös ignorálásának szociológiatörténeti rejtélyéről lásd Tiryakian (1981).

14 A szöveget 1901-ben publikálja Simmel németül „Beiträge zur Erkenntnistheorie der Religion” (Adalékok a vallás ismeretelméletéhez) címen (Simmel 1901).

15 Rammstedt itt említett írásában elkezdte, de nem fejezte be ezt a munkát.

16 Papilloud szerint ugyan életrajzi források alapján nem dokumentálható, de nem kizárt, hogy Mauss Durkheimtől való eltávolodásakor, 1906–1907-ben, berlini tartózkodása idején személyesen is kereste a kapcsolatot Simmellel.

Mauss 1901-ben már nyíltan használja a simmeli *Wechselwirkung* (kölcsonhatás) kifejezést egy Vierkant-cikkről írott recenziójában, illetve osztja Simmel véleményét a társadalmi differenciálódás eredetével és a durkheimi szolidaritásfogalom kritikájával kapcsolatosan (Papilloud 2004). Papilloud szintén Simmel hatását látja abban, hogy Mauss az ajándékozást totális társadalmi jelenségként értelmezte, ahol az adás, elfogadás és viszonzás struktúrája hasonló dinamikát mutat a simmeli kölcsonhatáshoz, valamint a reciprocitás és az ambivalencia aspektusa egyaránt jelen van (Papilloud 2002: 324).

A rejtett kapcsolatok dacára a manifeszt durkheimi elutasítás megteszi a hatását. A kezdeti, a hírnév vonzásával és a szociológia ügye iránti közös elkötelezettséggel is magyarázható érdeklődést követően Simmel francia recepciójának lendülete megtörik. A szemléleti-módszertani tekintetben Simmeltől távol eső, illetve attól nyilvánosan eltávolodó durkheimista szociológiában pozícióinak megerősödésével csak fokozódik a Simmel iránti gyanakvás és értetlenség. Miközben az amerikai, elsősorban a chicagói szociológiában Simmel befolyása meghatározóvá vált, Franciaországban a húszas évek végétől kezdve megcsappant az érdeklődés iránta (Pinto 2009: 74; Thouard és Zimmermann 2017: 14). Műveit alig fordítják, Raymond Aron és Vladimir Jankélévitch kommentárjaitól eltekintve alig hivatkoznak rá, szinte ismeretlen marad egészen a 80-as évekig. Ugyanakkor tovább él a vele kapcsolatos sztereotípiá, hogy „tárgy nélküli” gondolkodó és relativista filozófus (lásd Laurens 2017: 37).

Simmel visszatérése a 20. század végén

A nyolcvanas évektől kezdve változik a helyzet, határozottan megnő a francia szociológusok érdeklődése Simmel művei iránt. Louis Pinto 2009-es, ironikus című és polemikus tartalmú tanulmánya szerint („Tarde és Simmel unokaöccseinek igen kifinomult szociológiájáról”) a Simmel iránt megújuló érdeklődés párhuzamos Tarde új keletű divatjával.¹⁷ 1980 és 2000 között Simmel műveit intenzíven fordítják, Tarde műveit pedig újra kiadják. Pinto Simmel és Tarde „visszatérését” a strukturalista magyarázatok térvésztesével és az individualizmus reneszánszával magyarázza.

Simmel és Tarde között Pinto szerint több közös vonást lehet felfedezni. Például „hasonlóan közelítettek hétköznapi, látszólag jelentéktelennek tűnő témákhoz, mint például az udvariasság, a társalgás, az öltözködés, a divat, a stílus” (Julien Freund, idézi Pinto 2009: 75). Mindketten „marginális pozíciót foglaltak el az akadémiai mezőben”, impresszionista, irodalmias stílusban írtak, valamint egyaránt csodálták Bergsont (Pinto 2009: 76). Mint korábban már jeleztük, Tarde és Durkheim riválisok voltak, és nem kizárt, hogy éppen Simmel és Tarde habitusának hasonlóságai miatt vált Durkheim bizalmatlanná Simmellel szemben.

Pinto szerint a két szerző újrafelfedezése több, egymástól különböző értelmiségi csoportnak köszönhető. Tarde és Simmel „unokaöccsei” abban közesek, hogy a szociológián belül relatíve marginális pozíciókat foglalnak el, valamilyen módon a filozófiához kapcsolódnak, illetve a pszichológiai megközelítést akarják rehabilitálni annak durkheimi kritikájával szemben (Pinto 2009: 88). Simmel francia népszerűsítői a 80-as évektől kezdve az ún. „strasbourgi iskola” képviselői (Julien Freund, Michel Maffesoli, Patrick Watier stb.), konzervatív-liberális filozófusok (Jean-Louis Vieillard-Baron, Liliane Deroche-Gurcel),

¹⁷ Tarde újrafelfedezéséről lásd: Mucchielli (2000).

a módszertani individualista Raymond Boudon, valamint az individualizáló, pszichologizáló mikroszociológia képviselői (Martuccelli, Dubet és mások) voltak (Pinto 2009).

A Simmeltől való durkheimi elhatárolódásnak is köszönhető, hogy a későbbiekben Simmelt a francia szellemi életben egy jelentéktelen szerző, Julien Freund sajátíthatta ki (Laurens 2017: 37). Julien Freund (1921–1993) francia filozófus és szociológus a Strasbourgi Egyetem oktatója, a Társadalomtudományi Kar alapítója volt. Mint az közismert, Simmel 1914-ben a Strasbourgi Egyetemen kapott professzúrát, ezért válhatott az egyetem az 1945 utáni Simmel-recepció központjává (Laurens 2017). Freund esszencialista gondolkodó volt, politikai filozófiát és szociológiát művelt, a hidegháború idején háborúkutató intézetet alapított. Simmelt is a polemológia (háború kutatás) céljaira használta fel, a konfliktusról szóló Simmel-szövegre építve, azt Carl Schmitt felől értelmezve. Sylvain Laurens szerint Freund Simmelt és Weberrel elsősorban az akadémiai marxizmust ellensúlyozandó importálta Franciaországba. Freund ugyanakkor teljesen eltorzította Simmel gondolkodói profilját, jobboldali, „reakciós” gondolkodót fabrikált belőle, és ezzel hosszú ideig egyoldalúvá tette a francia Simmel-recepciót (Laurens 2017). Freund egyik tanítványa, Michel Maffesoli más módon, de szintén sokat ártott Simmel imázsának, amennyiben a formális szociológiára hivatkozva próbálta saját, sokak által vitatott irracionális, vitalista szociológiai elképzeléseit megfogalmazni. A Strasbourgi Egyetemhez kapcsolódik Patrick Watier tevékenysége is, aki szociológiatörténészként dolgozik Simmel megismertetéséért a francia értelmiségi mezőben.

A filozófus Jean-Louis Vieillard-Baron és Liliane Deroche-Gurcel a modernitás konzervatív újradefiniálásában tartják fontos hivatkozási pontnak Simmelt, benne a modern individuum, a szellem, a személyiség apostolatát üdvözlők (Pinto 2009: 79). Pinto szerint ugyanezt képviseli a szociológiában Maffesoli és Patrick Watier is.

Raymond Boudon, aki lefordította franciára Simmel *A történetfilozófia problémái* című művét,¹⁸ és az *Encyclopédie Universalis*ban jegyzi a Simmeltől szóló szócikket,¹⁹ Simmelben a cselekvésemélet úttörőjét és a módszertani individualistát üdvözli (lásd még: Boudon 1991 [1984]), félreértvén Simmelt, aki soha nem a magányos cselekvőből indult ki, hanem a társadalmi kölcsönhatásból:

Simmel, Weberrel együtt, akivel lényegi pontokon nagyon hasonló volt az álláspontja, egyike volt a cselekvésszociológia legfontosabb úttörőinek, egy olyan irányzatnak, amely terméke-nyebbnak és tartósabbnak tűnik – háttérbe szorítása ellenére –, mint az olyan rivális irányzatok, mint a durkheimi, a marxista vagy a strukturalista szociológia.²⁰

Boudon – a korábban már jelzett dichotómiának megfelelően, de ezúttal az antidurkheimianus oldalról – szembeállítja egymással Simmel és Durkheim álláspontját:

Simmel tökéletesen tisztában van a „modell”, amit ő „formának” nevez, és a „törvény” különbségével: az a mánia, hogy mindenáron törvényeket találjunk a társadalmi életben, írja, egyszerűen visszatérés a régi metafizikusok filozófiai credójához, miszerint minden megismerésnek feltétlenül univerzálisnak és hasznosnak kell lennie. (...) Simmel „formális” szociológiája teljesen hátat fordít a durkheimi szociológiának, amelynek egyik legfőbb célja éppen az, hogy empirikus

18 Boudon fordításában jelent meg: Simmel, Georg (1894): *Les problèmes de la philosophie de l'histoire*. Párizs: Presses universitaires de France.

19 <https://www.universalis.fr/encyclopedie/georg-simmel/>

20 <https://www.universalis.fr/encyclopedie/georg-simmel/>

és univerzális törvényeket állapítson meg. Nem meglepő, hogy Durkheim reakciója a simmeli formális szociológiára a félreértés és az értetlenség remekműve.²¹

Pinto szerint Simmel és Tarde²² mai hívei hőseiket úgy láttatják, mint kifinomult és jó tollú megfigyelőket, akik a fragmentumokban felfedezik a lényegeset, akik – szemben a statisztikákra alapozott lapos, mechanikus, objektivista makromegközelítésekkel – rehabilitálják a cselekvő perspektíváját, az individuális sokféleségre érzékeny mikroszociológiai megközelítést (Pinto 2009: 85, 89). Simmel mai sikeres francia recepcióját tehát a Durkheim- és Bourdieu-ellenes szellemi törekvések konjunktúrája tette lehetővé. Pinto egyenesen osztályharcot lát a két oldal intellektuális szembenállásában:

Ez az intellektuális konjunktúra kétségkívül kedvez a sokáig elnyomott társadalmi indulatok kifejezésének. A durkheimizmus első, gyakran polgári származású, az intellektuális jobboldalon elhelyezkedő ellenfelei támadást intéztek az ellen, amit homályosan az alacsony származású entellektüelek racionalista, szcientista hübriszének érezték (Pinto 2009: 91).

Simmel látens recepciója: Pierre Bourdieu

Miközben Louis Pinto a bourdieu-i és durkheimi²³ tradíció védelmében fejt ki álláspontját Simmel francia importőreivel szemben,²⁴ magának Bourdieu-nek az életművében számos rejtett átvételre, vagy legalábbis a simmeli inspiráció nyomaira bukkanhat a figyelmes olvasó. Hogy Bourdieu és Simmel között lehetséges kapcsolat, azt Axel Honneth is megfogalmazta Bourdieu halálának 10. évfordulóján, a *Le Monde* 2012. január 23-i számában írott cikkében (Honneth 2012). Honneth egyenesen arra a meglepő következtetésre jut, miszerint a francia Bourdieu-nek sikerült szintetizálnia a német szociológia simmeli és weberi tradícióvonalát.

Ebben a megközelítésben Simmel annak a fenomenológiai szociológiának a hagyományát fémjelzi, amely a mindennapi gyakorlatok társadalmi tartalmát kutatja (Kracauer, Benjamin stb.), míg a weberi hagyományban a cselekvésemélet és a társadalmi hatalmi viszonyok kutatása áll a középpontban. Honneth szerint Bourdieu egyesítette a kettőt, amennyiben megmutatja, hogy valamely társadalmi csoport hatalma nemcsak az anyagi javak birtoklásából, hanem kulturális, szimbolikus javak, tudás és társadalmi kapcsolatok felhalmozásából is származik (Honneth 2012).

A Simmel és Bourdieu közötti filológiai kapcsolat kimutatását megnehezíti, hogy miközben Bourdieu legfontosabb klasszikus forrásai között szerepel Marx, Durkheim és Weber, a Simmelre tett utalások teljesen hiányoznak írásaiból. Ahogy korábban említettük, Simmel műveit igen nagy késéssel kezdték franciára fordítani, ezért feltételezhetnénk, hogy Bourdieu talán nem is találkozott ezekkel. Ugyanakkor Bourdieu természetesen olvashatta volna Simmelt angolul, sőt németül is. (Bourdieu még az École Normale Supérieure-ön ta-

21 <https://www.universalis.fr/encyclopedie/georg-simmel/>

22 Pinto külön figyelmet szentel annak, hogy a Tarde-ra alapozó gondolataikban Gilles Deleuze és Bruno Latour is ötvözik a mikroszemléletet egy kozmológiai, vitalista megközelítéssel, miközben kiiktatják a kollektív struktúrákat (Pinto 2009: 85–88).

23 Pinto könyvének alcíme: „Durkheimi megfontolások?”

24 Elfeledkezvén arról a tényről, hogy az egyik első importőr maga Durkheim volt.

nult meg németül, hogy Husserlt olvashasson.) Hogy milyen nyelven olvasta Simmelt, arról nincs adatunk, de egy 2008-ban megjelent életrajzból kiderül, hogy amikor Bourdieu 1961 és 1964 között a lille-i egyetemen tanított, ottani kollégája, Jean Bollack, a kiváló klasszika-filológus ismertette meg vele Simmelt (Lescourret 2008: 166).

A továbbiakban néhány példán igyekszem kimutatni Simmel lehetséges hatását Bourdieu egyes gondolatmeneteire. Természetesen nem tudom bizonyítani, hogy közvetlenül Simmel szövegeiből jött-e az inspiráció, vagy közvetítéseken keresztül jutottak-e el a francia szociológushoz a simmeli gondolatok.

A legegységertelműbb átvételek kapcsán – lásd például az életstílus fogalmát – mindenestre felmerül az a kérdés, hogy miért nem hivatkozott Bourdieu Simmelre? Lehet, hogy – amint erről korábban szó esett – az átvételek „bevállását” a francia társadalomtudományi mező dichotóm megosztottsága megnehezítette. Az is elképzelhető, hogy Bourdieu-re olyan inspirálóan hatott Simmel, hogy idővel összekeverte Simmel gondolatait a sajátjaival. Bourdieu ugyanakkor természetesen nem tekinthető epigonnak, minden jelölt és jelöletlen forrásból származó ötletet kreatívan továbbgondolt, miközben magáévá tette, át is formálta Simmel gondolatait.

Simmel és Bourdieu: párhuzamok, közös pontok

Simmel (1858–1918) a klasszikus szociológia századfordulós generációjához tartozott, míg Bourdieu (1931–2002) pályája a 20. század hatvanas éveiben indult el. A jelentős időbeli távolság és a durkheimista szociológia részéről megfogalmazott fenntartások ellenére Bourdieu szociológiai gondolkodásában felfedezhetünk néhány általános hasonlóságot Simmelével. Nem térhetek ki részletesen a két életmű ismertetésére, csak utalok arra, hogy mindketten relációkban, viszonyokban gondolkodtak (szemben az esszencialista, szubsztancialista megközelítésekkel), és – ettől elválaszthatatlanul – fontos szerepet játszott szociológiájukban a térbeliség. Köztudott, hogy a simmeli szociológia olyan alapfogalmi, mint a kölcsönhatás, a társadalmasodás és a társadalmi formák a társadalom relacionális felfogásán nyugszanak, és az is közismert, hogy Simmel egyike a tér első modern társadalomelméleti teoretikusainak (Berger 2018: 51–69).

Bourdieu is úgy véli, hogy a társadalmi valóság viszonyokból áll: az osztálypozíciók csak egymáshoz képest értelmezhetők (Bourdieu 1971 [1966]: 402–432), ahogyan a mezőn belül elfoglalt pozíciók is: „[a] mező fogalmában gondolkodni annyi, mint viszonyokban gondolkodni” (Bourdieu 2000 [1992]: 419). Ahogy a „pozíció” vagy a „mező” kifejezések használata is sugallja, a társadalmi egyenlőtlenségeket Bourdieu mindig egy metaforikus térben képzelel el és ábrázolja (Berger 2018: 141). Bourdieu szerint:

A szociológia mindenekelőtt társadalmi topológia. Ezért a társadalmi világ olyan (többdimenziós) térként ábrázolható, amely megkülönböztetési, illetve elosztási alapelvek szerint épül fel; ezeket az alapelveket pedig az adott társadalmi világban aktív, vagyis hordozóit ebben a világban erővel, hatalommal felruházni képes tulajdonságok halmaza alkotja. A cselekvőket és a cselekvők csoportjait tehát az a viszonylagos pozíció határozza meg, amelyet ebben a térben foglalnak el (Bourdieu 2010 [1985]).

A középszintű vizsgálódások terén a legnyilvánvalóbb kapcsolat Bourdieu és Simmel között a simmeli életstílus-problematika, illetve a bourdieu-i ízlésszociológia között fedezhető fel.

1979-ben megjelent ízlésszociológiai könyvében, a *Distinction*ban Bourdieu életstílusokról beszél, noha nem hivatkozik Simmelre, csak Weberre.²⁵ Ahogy Simmelnél a divat, Bourdieu-nél az ízlés, illetve az életstílus az, ami elkülönít és összeköt:

A divat (...) az osztályok elkülönülésének terméke, s úgy működik, mint egy sor egyéb képződmény (mint elsősorban a becsület), amelyeknek kettős funkciója az, hogy egy bizonyos kört összetartsanak, s egyúttal másoktól elhatároljanak (Simmel 1973 [1904]: 476–477).²⁶

Az esztétikai diszpozíció, fogalmaz Bourdieu, „mint minden ízlésfajta, egyesít és elválaszt” (Bourdieu 1979: 59). Bourdieu a *Distinction*ban az ízlést, illetve az attól szinte megkülönböztethetetlen életstílust a habitusok termékeként, a társadalmi egyenlőtlenségek szimbolikus kifejeződéseként, megkettőzéseként értelmezi.

Az ízlés, ami egy habitus terméke, egyúttal kifejez egy rangot és egy távolságot is, amit tartani kell (Bourdieu 1979: 61).

Ily módon az életstílusok a habitusok rendszerezett termékei, melyek a habitus sémáin keresztül egymáshoz való viszonyukban érzékelve társadalmilag (például „kifinomultnak” vagy „vulgárisnak”) minősített jelek rendszerévé válnak (Bourdieu 2010 [1979]: 52).

Az életstílus pedig egységes rendszere azon különböző preferenciáknak, amelyek – ugyan a különböző szűkebb szimbolikus területek specifikus logikáját követve, de mégis – az önmegjelentés ugyanazon szándékát fejezik ki (akár bútorokról, öltözködésről, nyelvről vagy a testhez kapcsolódó hexisről van szó). Az életstílus minden egyes dimenziója „szimbolizál a többivel”, ahogy Leibniz mondta, és egymás szimbólumaiként is működnek (Bourdieu 2010 [1979]: 53).

Simmel hangsúlyozza, hogy a magasabb, rafináltabb formák az alacsony – negatívan értékelt – jelenségek talaján alakulnak ki (Simmel 2001 [1910]: 146). Ezt a gondolatot Bourdieu-nél is megtaláljuk, aki a *Distinction*ban mindvégig hangsúlyozza, hogy az esztétizálás, stilizálás társadalmi funkciója az alsó társadalmi csoportoktól történő elkülönülés.

Bourdieu az életstílusok közötti viszonyt nem egyszerűen a versengés és az utánzás, hanem a harc logikájával is jellemzi. Szerinte az osztályok között állandó harc folyik a saját életforma, életstílus legitimálásáért és a többi diszkreditálásáért (Bourdieu 1979: 281). Hangsúlyozza, hogy az ízlések negatív módon, más ízlések elutasításával afirmálják magukat: „Az ízlések mindenekelőtt undort, iszonyt és zsigeri intoleranciát (»hányok tőle«) jelentenek a mások, a többiek ízlésével szemben. (...) Az eltérő életstílusokkal kapcsolatos averziók kétségkívül az osztályok közötti legerősebb korlátokat képezik” (Bourdieu 1979: 60). Ezzel állítható párhuzamba Simmel gondolatmenete a szaglásról, mint a társadalmi osztályok, sőt „fajok” között húzódo áthághatatlan korlátról:

A négerek (sic!) befogadását az észak-amerikai magasabb körökbe, úgy tűnik, hogy egyszerűen a testszaguk zárja ki, és a németek és zsidók közötti több szempontból is homályos kölcsönös averziót is ugyanerre az okra vezették vissza (Simmel 1999: 637).

---

25 „E sémák csak részben válnak tudatossá, noha a társadalmi hierarchiában felfelé haladva az életstílus egyre inkább részét képezi annak, amit Weber az »élet stilizálásának« nevez” (Bourdieu 2010a: 53).

26 Ahogy Felkai Gábor megjegyzi, ez a gondolat a kanti „társiatlan társiasság” továbbgondolásának tekinthető (Felkai 2007: 71).

A szociális kérdés nem csak etikai kérdés, hanem orr kérdése is. De az is igaz, hogy ennek pozitív hatása is van. (...) A proletárok nyomorának egyetlen leírása, még a legrealistább sem fog minket olyan közvetlenül és érzékileg megdöbbeníteni, mint az az atmoszféra, ami akkor fogad, ha belépünk egy szénapadlásra vagy egy nyomortanyára (Simmel 1999: 638).

Az osztályok közötti ízlésharc és az utánzásos követés nem zárják ki egymást a bourdieu-i ízlésszociológiában. A bourdieu-i reprodukciós elmélet szerint – amennyiben a társadalomban nem mennek végbe strukturális változások – a csoportok közötti távolságok újratermelődnek. A „transzlációs reprodukció” (Bourdieu 1979: 184) kifejezés arra az esetre utal, amikor ugyan minden csoport előrelép, de a köztük lévő távolság újratermelődik.

Ez a konkurenciaharc, amely az osztályharc egy sajátos formája, abban áll, hogy az alávetett osztályok tagjai elfogadják az uralkodó osztály által javasolt téteket; ez integráló harc, és az induló hátrány miatt reprodukív harc is, mert akik belépnek ebbe az *üldözéssel versenye*be, amiből szükségképpen vesztesként kerülnek ki – ezt a távolságok állandósága bizonyítja –, részvételükkel implicit módon elismerik a követett célok legitimitását (Bourdieu 1979: 185 – saját kiemelés).

A Bourdieu által használt „üldözéssel verseny” (*course poursuite*) kifejezés óhatatlanul felidézi a divatról szóló Simmel-tanulmányának azokat a sorait, ahol az alsó rétegek „utánzáson keresztül történő üldözéséről” s a felső rétegek „újhoz való meneküléséről” ír (Simmel 1973 [1904]: 479–480). Simmel így jellemzi a divat elterjedésének dinamikáját:

Mikor a divat állandóan átalakítja a társadalmi formákat, az öltözködést, az esztétikai ítéleteket, s az egész stílust, amelyen keresztül az emberek kifejezik magukat, akkor maga a divat, azaz a legújabb divat egészében csak a felső rétegek sajátja lesz. Amint az alsó rétegek is megkezdik a divat elsajátítását, s ezáltal átlélik a felső rétegek megszabta határokat, s áttörnek a rétegeknek a divat által összetartott egységét, a felső rétegek elfordulnak ettől a divattól egy újabb felé – ezáltal ismét elkülönülnek a széles tömegetől –, s újból kezdődik az említett játék (Simmel 1973 [1904]: 479).

Bourdieu leírása az uralkodó osztály viselkedéséről nagyon hasonlatos ahhoz, ahogy Simmel a felső rétegek újhoz való menekülését látja, bár ő hangsúlyozza, hogy itt nem tudatos stratégiáról van szó:

Az ízlések így egyfajta általánosított Engel-törvénynek engedelmessé válnak: az eloszlás minden szintjén az, ami ritka és az alsóbb rétegek számára elérhetetlen luxust és abszurd képzelgést jelent, banálissá, közönséggé és magától értetődővé válik az újabb, ritkább és nagyobb megkülönböztető értékkel bíró fogyasztási módok megjelenésével; és mindez a megkülönböztető és megkülönböztetett ritkaság minden szándékos keresése nélkül történik (Bourdieu 1979: 275).

Simmel sok hasonló tárgyú írásában és Bourdieu ízlésszociológiájában is gyakran találkozunk ennek a meglátásnak különböző variánsaival. Úgy is fogalmazhatnánk, közös meggyőződésük, hogy a szimbolikus megkülönböztetések fő dimenziója a ritkaság és az elterjedtség. Minél ritkább valamely kulturális jószág, annál exkluzívabb, állítja Bourdieu a *Distinction*ban, egybehangzóan Simmellel, aki szerint a javak distinkciós értéke az elterjedtséggel fordítva arányos. „Az elterjedés révén a divat saját megszűnése felé halad, miután éppen e terjedés szünteti meg a különbözőséget” (Simmel 1973 [1904]: 484). Simmel szerint a kurtizánok értékét is meghatározza a „ritkaság”, az a legértékesebb, aki a legmagasabb árat szabja magáért (Simmel 2004 [1900]: 475).

A pontosság kedvéért ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a divat sajátos társadalmi dinamikájára vonatkozó gondolatot Bourdieu nem feltétlenül Simmeltől vette át, hiszen az ún. „leszivárgási elmélet” nem Simmelnél, hanem valószínűleg Rudolf von Jhering német jogásznál fogalmazódott meg először. Érdekes módon Durkheim már 17 évvel Simmel divatról írott cikke előtt ismerte Von Jheringnek a divattal kapcsolatos leszivárgási elméletét. Ezt írja 1887-ben a német moráltudományról szóló összefoglalásában Von Jhering *Der Zweck im Recht* című könyvéről szólva:

...a divat, amit szeszélyes instabilitása jellemez, egy egészen új keletű jelenség. Az igazi oka társadalmi: a felső osztályok ama szükséglete hozza létre, hogy külsődlegesen elkülönítsék magukat az alsó osztályoktól. Mivel az utóbbiak szünet nélkül utánozzák az előbbieket, a divat fertőzős útján terjed el a társadalomban. De mivel azáltal, hogy mindenki átveszi, a divat elveszíti értékét, saját természete arra ítéli, hogy megszakítás nélkül megújuljon (Durkheim 1975: 296).

Elképzelhető tehát, hogy amikor Bourdieu találkozott vele, a gondolat már egyfajta társadalomtudományi közhellyé vált. Hogy kinél olvasta, Simmelnél, Durkheimnél vagy másnál, arról nincs információnk.

Mind Simmelt, mind Bourdieu-t foglalkoztatták a disztinválás, az önmegekülönböztetés, az elkülönböződés legexkluzívabb formái. Simmel *A pénz filozófiájában* így ír a magát a megekülönböztetési versenyből kivonó „előkelőségről” (*Vornehmheit*):

Az előkelő ember a teljesen személyes ember, de személyisége mégis visszafogott. Az előkelőség az összehasonlításon alapuló különbözőségérzések és egyáltalán minden összehasonlítás büszke elutasításának teljesen sajátos kombinációját képviseli²⁷ (Simmel 2004 [1900]: 484).

Bourdieu ehhez nagyon hasonlóan fogalmaz a *Distinctionban* a burzsoázia eleganciájáról szólva:

...a burzsoá disztinválást egyfajta tüntető diszkréció, visszafogottság, understatement jellemzi, minden feltűnősködés és felvágás elutasítása, ami a kiválás (*distinction*) keresésének szándékával értékeli le önmagát; ez a közönségesség egyik leggyűlöltebb formája, ami tökéletes ellentéte a természetesként értelmezett, mert keresetlen eleganciának és kiválóságnak²⁸ (Bourdieu 1979: 278).

Nincs itt mód kifejtetni, csak néhány szöveghellyel érzékeltetem, hogy még más pontokon is szoros kapcsolatot látok Simmel „érzékszociológiai” megközelítései és Bourdieu izlésszociológiai leírásai között (lásd Carnevali 2016).

A társaság szociológiája és az érzékszociológiai megközelítés érintkezik az étkezés simmeli leírásában, ahonnan szintén meríthetett Bourdieu. Simmel „Soziologie der Mahlzeit” című írásában azt állítja, hogy az étkezésnek rendkívül fontos szerepe van a társadalmi kapcsolatteremtés terén. Az evés-ivás legközönségesebb emberi gyakorlatában is megfigyelhetők társadalmi különbségek, például az étkezések szabályos ütemezésének megléte vagy hiánya szerint. Ha szabályosan ütemezik az étkezéseket, akkor már túl vagyunk az evés naturalizmusán (Simmel 2001 [1910]: 142). Simmel szerint az étkezés lényegében egy testi

²⁷ Ezt az előkelőséget fenyegeti Simmel szerint a pénz, amennyiben az a dolgokat közössé és összemérhetővé teszi (Simmel 2004 [1900]). Ahogy Felkai Gábor rámutat, az előkelőség problémáját Simmel Nietzsche nyomán elemzi (Felkai 2007: 71–72).

²⁸ Bourdieu iskolaszociológiai írásaiban is gyakran találkozunk a kiválóság (*excellence*), illetve a „nemesség” (*noblesse*) modern formáival.

szükséglet esztétikai stilizálása. A művelt felső rétegekben az étkezésnek, az asztal megterítésének szigorú szabálykódexe van, előírják a kés és a villa tartásának megfelelő módját stb. „Egy parasztházban vagy munkásünnepen étkezők képével szemben a művelt körök dinerei során a személyek mozgása teljesen sematizált, egyénfeletti módon szabályozottnak tűnik” (Simmel 2001 [1910]: 143). Bourdieu-nél pedig ezt olvashatjuk:

Az alsóbb osztályok nyers étkezési stílusával szemben a nagypolgárság az étkezés formalitásaira helyezi a hangsúlyt. A forma először is ritmust jelent, ami várakozást, késleltetést és szüneteket foglal magában. (...) Az ételek tálalása és elfogyasztási módja; a fogások sorrendje s az evőeszközök elrendezése (...) mind részesei annak a stilizációnak, amely a hangsúlyt az anyagság és a funkció helyett a formára és a módozatokra helyezi át (Bourdieu 2010 [1979]: 72–73).

Az izlésszociológia terén nyilvánvalóan adódó kapcsolatokon túl akad néhány meglepő szöveghely, ahol Simmel mintegy megelőlegezi Bourdieu kiterjesztett tőkefogalmát:

A primus inter paresből igen könnyen lehet egyszerűen a primus, az egyszer megszerzett előny, mindegy, mely területen, egy további, a távolságot szélesítő előny lépcsőfokává válhat, kedvezményekkel járó különleges helyzetre gyakran annál könnyebb szert tenni, minél magasabban áll már eleve az ember; röviden, a fölé- és alárendeltségi viszonyok rendszerint még élesebben kirajzolódnak, s a „tőkefelhalmozás” mint hatalmi eszköz csak egy igen átfogó, a hatalom minden lehetséges nem gazdasági területén érvényes norma egyik esete (Simmel 2004 [1900]: 472–473).

Az alábbi sorokat is Simmel írta, de mintha Bourdieu-t olvasnánk az inkorporált kulturális tőkével összefüggésben (Bourdieu 2000: 434–435):

A különlegesen „tehetséges” ember tehát az lenne, akiben elődeinek maximális munkája rejtett és további értékesülésre alkalmas formában halmozódik fel; ily módon a magasabb érték, amelyet egy ilyen ember munkája minősége folytán képvisel, végső soron olyan mennyiségileg kifejezhető többletmunkára vezethető vissza, amelyet neki személyesen persze nem kellett elvégeznie (Simmel 2004 [1900]: 517).

A következő idézet *A pénz filozófiájából* származik, de Bourdieu bármelyik iskolaszociológiai munkájában is találkozhattunk volna vele:

Az a látszólagos egyenlőség, hogy a művelődés anyagához mindenki hozzájuthat, aki csak akar, a valóságban véres gúnyolódás (...) Mivel pedig a műveltség tartalmait – általános hozzáférhetőségük ellenére, vagy éppen emiatt – végül is csak az egyéni tevékenység sajátítja el, e tartalmak a legmegtámadhatatlanabb, mivel a legmegfoghatatlanabb arisztokráciát teremtik meg. Olyan különbséget hoznak létre „fent” és „lent” között, amely a gazdasági-társadalmi ellentétektől eltérően nem szüntethető meg rendelet segítségével vagy forradalom útján, de az érintettek jóakaratára támaszkodva sem (Simmel 2004 [1900]: 550–551).

Az a simmeli fordulat, hogy ti. „nem szüntethető meg rendelet segítségével”, szinte szóról szóra szerepel Bourdieu *Férfiuralom* című tanulmányában: „Ennek következményeként az áldozatokat sohasem lehet törvényrendeletekkel megszabadítani a szimbolikus erőszaktól” (Bourdieu 1994 [1990]: 19).

Ugyancsak *A pénz filozófiájában* szerepel néhány olyan mondat, ami akár Bourdieu-nak „A becsület és becsületérzés” című tanulmányából is származhatna (Bourdieu 2009 [1972]: 17–55). Simmelnél ezt olvashatjuk:

Az ókori zsidóknál s még a mai keleti országokban is vétel és eladás gyakran azon udvariassági formula jegyében bonyolódik, hogy a vevőnek ajándékként kell fogadnia a tárgyat. Tehát még ennyire legitim tranzakciók esetén is úgy tűnik, mintha a keleti ember sajátos méltósága elrejtene a voltaképpen pénzerdeket (Simmel 2004 [1900]: 476).

Bourdieu *A gyakorlat elméletének vázolata* című könyvéhez mellékelte három kabil tanulmány közül az első a kabil becsületgazdaságról szól, ahol – Bourdieu szerint – a cselekvők kifinomult stratégiákkal fedik el, tagadják el a cserékkel kapcsolatos anyagi érdekeiket, ragaszkodva a nagyvonalúság látszatához.

Innen minden kommunikáció strukturális kétértelműsége: mindig egyszerre játszanak a ki nem mondott érdek és a fennen hirdetett becsület húrjain. Az ajándék logikája voltaképp nem annak egy módja, hogy meghaladják vagy leplezzék az érdekhez fűződő számításokat? (Bourdieu 2009 [1972]: 54).

Ugyanez a gondolat már szerepelt az Algériáról szóló könyvében is: „A számolás soha nem hiányzik, de soha nem bevallható” (Bourdieu 1978: 323). Ugyanitt szerepel a munka paraszti (premodern) és modern értelmezésének szembeállítása: a munka az előbbi szerint fáradozás, az utóbbi szerint hatékonyságra törő, gazdasági célú tevékenység (Bourdieu 1978: 327–328). Simmelnél ezt olvashatjuk *A pénz filozófiájában*: „...létezik értéktelen és fölösleges munka is (...) a munka értéke nem mennyiségén, hanem eredménye hasznosságán mérődik le” (Simmel 2004 [1900]: 531).

Még számtalan, az említettekhez hasonló párhuzamosságot találhatunk a két szerző műveiben, de talán ennyiből is látszik, hogy Bourdieu munkásságában a durkheimi, weberi, marxi mellett jelentős szerepe volt a simmeli örökségnek is.

Konklúzió

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a francia Simmel-recepció folyamata összetettebbnek látszik annál, mint amit a szociológiai mező dichotóm reprezentációi sugallnak. A tanulmány első részében Durkheim Simmelhez való ambivalens viszonyának, közeledésük és szakításuk történetének bemutatásán keresztül próbáltam árnyalni a kettejük frontális oppozíciójáról ma is élő narratívát. Egyrészt úgy tűnik, hogy Durkheimre a Simmellel való szakítás előtt és után is inspirálóan hatott német kollégája, kettejük közt folyamatos, bár egy idő után a direkt hivatkozásokot mellőző, rejtett intellektuális párbeszéd zajlott. Az egymással párhuzamosan alkotó, egymás munkáira reflektáló francia és német klasszikus kapcsolata nem összeegyeztethetetlen, kibékíthetetlen álláspontok merev szembenállásaként, hanem inkább bonyolult szellemi kölcsönhatásként értelmezhető, aminek rekonstrukciója még távolról sem teljes.

A mellőzés hosszú évtizedei után Simmel francia recepciója a nyolcvanas évektől kezdve új lendületet vett, és elsősorban azok a társadalomtudományi irányzatok tekintették magukénak az elfeledett német klasszikust, akik a durkheimi és marxi tradíciók ellenében hátrózták meg önmagukat. Simmel (és Tarde) „visszatérése” a kortárs francia társadalomtudományba a strukturalista megközelítésekkel kapcsolatos elégedetlenséggel és az egyéni cselekvő iránti érdeklődés megnövekedésével magyarázható. A tanulmány utolsó részében

a francia Simmel-recepció egy sajátos esetével foglalkoztunk a Pierre Bourdieu műveiben szereplő „néma” átvételekkel.

Állításom szerint tehát az intellektuális elutasítás és a lelkes egyetértés manifeszt folyamatainak árnyékában lezajlott egy csendes, rejtett Simmel-recepció a szociológia francia iskolájában, már magánál Durkheimnél, majd – bár erről ebben a tanulmányban csak jelzés-szerűen esett szó – Marcel Maussnál, végül Pierre Bourdieu-nél. A látens recepció Simmel gondolatainak megtermékenyítő hatásáról árulkodik, amit feltehetően politikai, illetve elméletpolitikai megfontolások alapján nem vállaltak fel nyíltan a francia szociológusok. Tanulmányomban e látens recepció néhány mozzanatának felvillantásával jelezni próbáltam, hogy a két szociológiai hagyomány talán nem, vagy nem minden tekintetben olyan összeegyeztethetetlen, ahogy azt sokan gondolták.

Hivatkozott irodalom

- Aron, Raymond (1938): *Essai sur la théorie de l'histoire dans l'Allemagne contemporaine. La philosophie critique de l'histoire*. Párizs: Vrin.
- Berger Viktor (2018): *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest: L'Harmattan.
- Besnard, Philippe (1979): La formation de l'équipe de l'Année sociologique. *Revue française de sociologie* 20(1): 7–31. DOI: <https://doi.org/10.2307/3321262>
- Boudon, Raymond (1991 [1984]): *La place du désordre*. Párizs: Presser Universitaires de France. Interneten: <http://sociol.chez.com/socio/autob/boudonplacedesordre.htm#3Variations%20sur%20un%20th%C3%A8me%20de%20Simmel>.
- Bouglé, Célestin (1896): *Les Sciences sociales en Allemagne. Le conflit des méthodes*. Párizs.
- Bourdieu, Pierre (1971 [1966]): Osztályhelyzet és osztálypozíció. In *Francia szociológia*. Ferge Zsuzsa (szerk.). Budapest: KJK, 402–432.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (1979): *La Distinction. Critique social du jugement*. Párizs: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1994 [1990]): Férfiuralom. In *Férfiuralom*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika Kör, 7–55.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1983]): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In *Szociológiai irányzatok a XX. században. Olvasókönyv a szociológia történetéhez, I. kötet*. Felkai Gábor, Némedi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 431–445.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1992]): A mezők logikája. In *Olvasókönyv a szociológia történetéhez, II. kötet*. Budapest: Új Mandátum, 418–430.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1972]): *A gyakorlat elméletének vázolata. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2010 [1979]): A habitus és az életstílusok tere. *Replika* (72): 49–94.
- Bourdieu, Pierre (2010 [1985]): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Angelusz Róbert, Éber Márk Áron és Gecser Ottó (szerk.). Budapest: ELTE. Interneten: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/index.html.
- Carnevali, Barbara (2016): Aisthesis et estime sociale. Simmel et la dimension esthétique de la reconnaissance. *Terrains/Théories* (4). DOI: <https://doi.org/10.4000/teth.686>
- Dahme, Heinz-Jürgen és Otthein Rammstedt (szerk.) (1984): *Georg Simmel und die Moderne. Neue Interpretationen und Materialien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Durkheim, Émile (1887): La Philosophie dans les universités allemandes. *Revue internationale de l'enseignement* (13): 313–338, 423–440. Interneten: http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_3/textes_3_9/philos_allemande.html.
- Durkheim, Émile (1904): Simmel – Über räumliche Projectionen sozialer Formen. (Recenzió.) *L'Année sociologique* (7): 646–647. Interneten: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93916d.image.langFR.r=1'annee_sociologique.
- Durkheim, Émile (1975 [1901]): Philosophie de l'argent et sciences sociales selon Simmel. In *uő Éléments d'une théorie sociale. Textes I*. Victor Karady (szerk.). Párizs: Édition de Minuit, 178–182.
- Durkheim, Émile (1998): *Lettres à Marcel Mauss*. Philippe Besnard és Marcel Fournier (szerk.). Párizs: Presses universitaires de France.

- Durkheim, Émile (2001 [1893]): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Felkai Gábor (2007): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. II. kötet*. Budapest: Századvég.
- Fitz, Gregor (2017): Ni holisme, ni individualisme. La troisième voie de la sociologie chez Simmel. In *Simmel, le parti-pris du tiers*. Denis Thouard és Bénédicte Zimmermann (szerk.). Párizs: CNRS Éditions, 89–112.
- Durkheim, Émile és Paul Fauconnet (1975 [1903]): La sociologie et les sciences sociales. In Émile Durkheim: *Éléments d'une théorie sociale. Textes I*. Victor Karady (szerk.). Párizs: Édition de Minuit, 121–159.
- Fournier, Marcel (2007): *Émile Durkheim: 1858–1917*. Párizs: Fayard.
- Honneth, Axel (2012): Le savant et le politique. Contradiction et échec d'une grande théorie critique. *Le Monde* (január 23.). Interneten: https://www.lemonde.fr/idees/article/2012/01/23/le-savant-et-le-politique_1633316_3232.html.
- Hulak, Florence (2012): Science historique et sociologie chez Georg Simmel. *Sociologie et sociétés* 44(2): 75–94. DOI: <https://doi.org/10.7202/1012921ar>
- Laurens, Sylvain (2017): Le Simmel de Julien Freund. Sociologie d'une importation sélective. In *Simmel, le parti-pris du tiers*. Denis Thouard és Bénédicte Zimmermann (szerk.). Párizs: CNRS Éditions, 33–55.
- Lepenes, Wolf (1990 [1985]): *Les trois cultures. Entre science et littérature, l'avènement de la sociologie*. Párizs: Éditions de la Maison des sciences de l'homme.
- Lescourret, Marie-Anne (2008): *Pierre Bourdieu. Vers une économie du bonheur*. Párizs: Flammarion.
- Mamelet, Albert (1914): *Le relativisme philosophique chez G. Simmel*. Párizs: Felix Alcan.
- Mauss, Marcel (1969): *Œuvres. 3. Cohésion sociale et divisions de la sociologie*. Párizs: Minuit.
- Mauss, Marcel (2004): Tanulmány az ajándékról. In *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 195–338.
- Mucchielli, Laurent (2000): Tardomania? Réflexions sur les usages contemporains de Tarde. *Revue d'histoire des sciences humaines* 3(2): 161–184. DOI: <https://doi.org/10.3917/rhsh.003.0161>
- Némedi Dénes (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron.
- Papilloud, Christian (2002): Simmel, Durkheim et Mauss. Naissance ratée de la sociologie européenne. *Revue du Mauss* (20): 300–327. Interneten: <https://www.cairn.info/revue-du-mauss-2002-2-page-300.htm> (utolsó letöltés: 2019. november 2.).
- Papilloud, Christian (2004): Trois épreuves de la relation humaine: Georg Simmel et Marcel Mauss, précurseurs de l'interactionnisme critique. *Sociologie et sociétés* 36(2): 55–72. DOI: <https://doi.org/10.7202/011048ar>
- Pinto, Louis (2009): La sociologie très subtile – les neveux de Simmel et de Tarde. In *uő Le collectif et l'individuel*. Párizs: Raisons d'agir, 73–103.
- Rammstedt, Otthein (szerk.): *Simmel und die frühen Soziologen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Rammstedt, Otthein (2008): La «littérature de l'anse» de Georg Simmel. Une approche de l'essai. *Dans Sociétés* (101): 7–22. Interneten: <https://www.cairn.info/revue-societes-2008-3-page-7.htm>.
- Rammstedt, Otthein (1998): Les relations entre Durkheim et Simmel dans le contexte de l'affaire Dreyfus. *L'Année sociologique* 48(1): 139–162. Interneten: <http://jstor.org/stable/27889543>.
- Sagnol, Marc (1989): A szociológia fogalma Simmelnél és Durkheimnél. *Szociológiai Figyelő* 5(4): 15–36.
- Simmel, Georg (1898a): Comment les formes sociales se maintiennent. *L'Année sociologique* (1): 71–107.
- Simmel, Georg (1898b): Zur Soziologie der Religion. *Neue Deutsche Rundschau (Freie Bühne)* 9: 111–123. Interneten: <http://socio.ch/sim/verschiedenes/1898/religion.htm>.
- Simmel, Georg (1901): Beiträge zur Erkenntnistheorie der Religion. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 119(1): 11–22. Interneten: <http://socio.ch/sim/verschiedenes/1901/religion.htm>.
- Simmel, Georg (1903): Über räumliche Projektionen sozialer Formen. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 6(5): 287–302.
- Simmel, Georg (1999): *Sociologie. Études de formes de la socialisation*. Párizs: Presses Universitaires de France.
- Simmel, Georg (1907): Soziologie der Sinne. *Die Neue Rundschau* 18(9): 1025–1036. Interneten: <http://socio.ch/sim/verschiedenes/1907/sinne.htm>.
- Simmel, Georg (1973 [1904]): A divat. In *uő Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Somlai Péter (szerk.). Budapest: Gondolat, 473–507.
- Simmel, Georg (2001 [1910]): Soziologie der Mahlzeit. In *uő Aufsätze und Abhandlungen 1909–1918. Band I*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 140–147.
- Simmel, Georg (2004 [1900]): *A pénz filozófiája*. Budapest: Osiris.
- Simmel, Georg (2009 [1890]): *A társadalmi differenciálódásról*. Budapest: Gondolat.
- Tiryakian, Edward A. (1981): Ein Problem für die Wissenssoziologie: Die gegenseitige Nichtbeachtung von Émile Durkheim und Max Weber. In *Geschichte der Soziologie: Studien zur kognitiven, sozialen und historischen Identität einer Disziplin. Band 4*. Wolf Lepenes (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 17–28.
- Thouard, Denis és Bénédicte Zimmermann (szerk.) (2017): *Simmel, le parti-pris du tiers*. Párizs: CNRS Éditions.
- Vandenberghe, Frédéric (1997): *Une histoire critique de la sociologie allemande. Aliénation et réification. Tome I: Marx, Simmel, Weber, Lukacs*. Párizs: Les Éditions La Découverte.

- Vogt W. Paul (1979): Un durkheimien ambivalent: Célestin Bouglé, 1870–1940. *Revue française de sociologie* 20(1): 123–139. DOI: <https://doi.org/10.2307/3321267>
- Watier, Patrick (szerk.) (1986): *Georg Simmel. La Sociologie et l'expérience du monde moderne*. Párizs: Méridiens Klincksieck.
- Watier, Patrick (2003): *Simmel sociologue*. Párizs: Circé.
- Watier, Patrick és Otthein Rammstedt (szerk.) (1992): *Georg Simmel et les sciences humaines*. Párizs: Méridiens Klincksieck.

Rényi Ágnes

Szociológus, egyetemi docens, ELTE TÁTK (Budapest)